Sint Lucas Tijdschrift

Nr 2 - 1971

INHOUD

---

16 - 17 oktober 1971

CONGRESSENPALEIS

VRUCHTAFDRIJVING - ABORTUS

EDITORIAAL

Dit nummer omvat allereerst de lezing die Prof. Magister Louis Janssens hield op de jaarvergadering van het Verbond te Gent op 20 maart 1971.

Het tweede artikel : « De zorg om de stervende » is een hoofdstuk uit het boek « **Dieptedimensie in de Geneeskunde** » dat E.H. Etienne Glorieux uitgeeft bij Desclée De Brouwer. E.H. Glorieux is verbonden aan de verpleegsterschool van de Katholieke Universiteit te Leuven. Hij is onze nieuwe Proost geworden voor het Sint Lucas Verbond in opvolging van E.P. Camerlynck, die op eigen initiatief wenste te worden ontslagen wegens zijn drukke bezigheden.

E.P. Camerlynck is dokter en Magister in de theologie, ex-provinciaal van de Paters Dominikanen, voorzitter van de hogere oversten van België, voorzitter te Rome voor het opmaken van de constituties der monialen, en voorzitter van de mutualiteit der religieuzen. Wij danken hem ten zeerste voor de samenwerking.

Gerard VANDENBERGHE.

Het christelijke in de ethiek

Prof. Magister Louis JANSSENS

De pastorale constitutie van het laatste Concilie over de Kerk in de huidige wereld legt de nadruk op de ruime autonomie van de mens in zijn aardse taak. Ze verklaart dat men van autonomie mag en moet spreken, in zover de aardse werkelijkheden en daarin zelfs de menselijke gemeenschappen eigen wetten en waarden bevatten, die de mens doorheen de geschiedenis geleidelijk (gradatim) moet ontdekken, in zijn handelen betrekken en **ordenen.** Dat plaatst ons meteen voor de autonomie van de moraal. Want het woord « ordenen » sluit in dat we de werkelijkheid met de wetten die we erin ontdekken en de waarden die we ontwerpen zo in onze daden verwerken dat we een menswaardige orde tot stand brengen (ordo moralis). Met andere woorden, de mens is wezenlijk een zedelijk subject, nl. iemand die bewust en vrij is en dan ook zelf verantwoordelijk is voor de verwerkelijking van een menswaardig bestaan en van menswaardige verhoudingen. Dat is een historische taak, die nooit voltooid is : naargelang we nieuwe mogelijkheden scheppen (vooral krachtens de vooruitgang van wetenschap en techniek) en nieuwe waarden onthullen, moeten we onderzoeken hoe we met die nieuwe verworvenheden ons leven menselijker kunnen maken. Dat is ook een gemeenschappelijke taak : als zedelijke subjecten moeten we samenwerken om ons geweten (ezedelijk besef) zo te vormen dat we met de mogelijkheden en de waarden die voor ons toegankelijk zijn geworden voor ieder en allen een zo menswaardig mogelijke wereld realiseren. Het is dan ook niet te verwonderen dat diezelfde pastorale constitutie voorhoudt dat de christenen moeten samenwerken met alle mensen van goede wil, dat ze samen met allen die trouw willen zijn aan hun geweten (die in hun zedelijk besef hun gevoeligheid voor de moraal onderhouden en bevorderen) moeten zoeken naar de waarheid en naar het antwoord op de steeds nieuwe zedelijke problemen, zowel in het individueel als in het sociaal leven.

Het Concilie gaf toe dat de Kerk voor alle morele vragen geen pasklaar antwoord gereed heeft (wat nog eens insluit dat ze de menselijke autonomie in de moraal erkent), maar dat ze bereid is haar eigen taak te vervullen, nl. het licht van het Evangelie te verbinden (coniungere) met de ervaring (experientia) en de bekwaamheid (peritia) van allen, dus ook van de niet-christenen. De eigen

---

Lezing door Prof. Magister Louis JANSSENS op de jaarvergadering van het Verbond te Gent, op 20 maart 1971.

taak van de Kerk omschreef het Concilie nog op een andere manier : de Kerk moet de tekenen van de tijd (dus het eigene van het huidig historisch gebeuren) onderzoeken om ze te interpreteren in het licht van de Openbaring.

Uit die gegevens van de pastorale constitutie wordt de vraag naar het christelijke in de moraal scherp gesteld. Wat betekent de affirmatie van het Concilie het licht van het Evangelie te verbinden (coniungere) met de ervaring en de bekwaamheid van allen ? Wat brengt de openbaring bij in een autonome (menselijke moraal ? Welk is de draagwijdte van de christelijke boodschap voor ons zedelijk leven ?

I. — De kracht en de bezieling van de christelijke liefde.

Op de vragen die we zo juist stelden, heeft de traditie steeds geantwoord dat het christendom een morele inslag heeft, omdat het de godsdienst is van de liefde. Daarmee raken we ongetwijfeld een kernpunt van ons probleem. Maar dan moeten we vooraf duidelijk maken in welke zin het christendom een godsdienst van liefde is. In de griekse oudheid, — vooral bij Platoon, — is er reeds sprake van een godsdienst van de liefde. Die liefde noemt Platoon **eroos**. En met die term verstaat hij de liefde van de mens tot God : in zijn onvolkomenheid zoekt de mens gemeenschap met God, om daarin zijn vervulling te vinden. Hier gaat dus het initiatief uit van de mens, die uit zijn verbondenheid met de godheid de voltooiing van zijn wezen verwacht. In het Nieuw Testament heet de liefde niet **eroos,** maar **agapè.** Een nieuw woord voor een nieuwe werkelijkheid. Hier komt het initiatief nie van de mens, maar van God zelf. In volle letters schrijft Sint-Jan : God (de Vader) **is** liefde, **agapè.** Hij bemint ons oneindig. Niet wij hebben God (eerst) bemind, maar Hij heeft ons lief en geeft zijn Zoon als zoenoffer voor onze zonden. Zijn mensgeworden Zoon is de zichtbare manifestatie van zijn liefde in onze wereld (I Joh., 4, 8-10). Sint-Paulus zegt in de grond hetzelfde, waar hij schrijft : « De Vader bewijst zijn liefde voor ons juist hierdoor, dat Christus voor ons gestorven is, toen wij nog zondaars waren, vijanden van God » (Rom., 5, 6-11). En de liefde van de Vader, die door Christus in de wereld zichtbaar en tastbaar tot ons kwam, sluit niemand uit, ze is universeel, want Christus is de Middelaar tussen de Vader en de mensen, de Middelaar die zich gegeven heeft als losprijs voor allen (I Tim., 2, 5-6). Die enkele teksten volstaan om de eigenschappen te belichten van de liefde die de Vader is en die Hij ons toedraagt. De Vader neemt het initiatief : zijn liefde is geschenk, gave, genade. Zijn liefde is gevend : Hij schenkt ons zijn eigen Zoon. Zijn liefde is vergevend : wij waren zondaars, vijanden van God. Zijn liefde is offerend : Christus sterft op het kruis als zoenoffer voor onze zonden. Zijn liefde is universeel : ze komt tot ons door de bemiddeling van Christus die zich gaf als losprijs voor allen.

Als wij ons gelovend voor God openstellen en ons op Hem verlaten, mogen we delen in die liefde, « want Gods liefde is in ons hart uitgestort door de heilige Geest die ons werd geschonken » (Rom., 5,6). Die Geest maakt ons bekwaam om in Christus te geloven, Hij maakt ons tot kinderen van de Vader, Hij leert ons tot God bidden als tot onze Vader. De griekse kerkvaders schreven voortdurend : alles komt ons toe vanwege de Vader door de Zoon in de heilige Geest : al de gaven van de liefde van de Vader worden voor allen in de wereld binnengebracht door de bemiddeling van Christus en in hen die in overgave voor God openstaan, verwerkelijkt door de heilige Geest.

Dat alles kan tamelijk abstrakt klinken. Maar de werkelijkheid waarover het hier gaat, is overweldigend. Wellicht kan een voorbeeld ons helpen om iets te begrijpen van de goddelijke weelde waarover het hier gaat. De psychologen wijzen erop dat een kind enkel mens kan worden in contact met hen die het reeds geworden zijn. Van het begin af staat het kind open naar zijn milieu, naar degenen die voor hem bekommernis aan de dag leggen. In het begin gaat het om een egocentrische, een captaatieve openheid. Maar zo het kind vanwege zijn opvoeders gevende belangloze, oblatieve liefde ervaart, wordt stilaan zijn bekwaamheid gewekt om van zichzelf los te komen en liefde met liefde te beantwoorden. Het moet bemind worden om te leren beminnen. Het moet de onbaatzuchtige liefde van zijn ouders ervaren om in **wederkerigheid** oblatieve liefde te beleven.

Een duitse onderwijzer en kinderpsycholoog, H. Zulliger, verhaalt ons een gebeuren dat voor ons onderwerp tekenend is. De kleine Jakob, een weesjongen, was uitbesteed geweest in verschillende instellingen en verplaatst van het ene milieu naar het andere, zodat hij nergens wortel had kunnen schieten. Nergens had hij echte liefde ervaren. Het gevolg was dat hij nu, als jongen van tien jaar, onhandelbaar was geworden : hij was egoïstisch, brutaal, loog als het hem voordelig was, stal wat hem kon dienen, enz. Zulliger wist te bekomen dat een gebuur, een pachter die geen kinderen had, maar zoals ook zijn vrouw van kinderen hield, de jongen opnam om hem een thuis te bezorgen. Zulliger beschrijft hoe dat jongetje, in de warmte van de echte liefde die het voor de eerste maal in zijn leven mocht ondervinden, stilaan ontdooide, los kwam uit zichzelf, spontaan zijn pleegouders als vader en moeder ging aanspreken en uit de wekkende kracht van de liefde die het ontving zijn wijst bekwaamheid tot werkelijke liefde ontdekte en ontplooide. Hij wijst erop hoe dat jongetje, dat bij hem in de klas zat, eerst vijandig stond tegenover hem en zijn klasgenoten, maar stilaan vertrouwen kreeg in zijn onderwijzer, kameraadschappelijk werd met de andere leerlingen en meer en meer begon te presteren. Wat is kleine Jacob echte liefde als een geschenk, een gave, een « genade ». Stilaan zet hij er zich voor open : hij begint te « geloven »

in zijn pleegouders en in zijn onderwijzer. Dat dit « geloof » in hem kan ontstaan, dankt hij aan de wekkende kracht en warmte van de liefde die hem geschonken wordt. En in de groei van zijn ontvankelijkheid wordt zijn bekwaamheid ontwikkeld om zich in wederkerigheid op te werken tot een liefde die de eigenschappen vertoont van de liefde die hij ontvangt. Alleen onbaatzuchtige en gevende liefde kan wederkerigheid wekken, wederliefde die eveneens oblatief is.

De kleine Jakob heeft de « genade » gekregen een plaats te mogen innemen in een gezin waarin liefde en trouw heersen. Welnu, waar het Nieuw Testament spreekt over de genadevolle verhouding van God tot ons, gebruikt het bij voorkeur beelden uit het gezinsleven. We zijn kinderen van God en bidden mogen we Hem « Onze Vader in de hemel » noemen. Christus heet onze eerstgeborene broeder, in alles aan ons gelijk, behalve in de zonde. De heilige Geest woont in ons. Hij heeft in ons zijn thuis en Hij maakt ons bekwam om God aan te spreken als Abba, Vader. We zijn huisgenoten van God (domestici Dei). Al die beelden verduidelijken dat Gods liefde met ons een gemeenschap voorheeft in wederkerigheid. Met andere woorden, dat de Vader zichzelf aan ons meedeelt in liefde, sluit in dat Hij ons bekwaam maakt om te beminnen met een liefde die de eigenschappen van de zijne draagt, die dus ook gevend, vergevend, offerend wordt.

Wat betekent dat alles voor ons zedelijk leven ?

In het Oud Testament vinden we een veelheid en verscheidenheid van morele voorschriften en geboden. De exegeten wijzen erop dat die zedelijke wetten niet in één geut zijn ontstaan, maar dat ze gegroeid zijn door de geschiedenis heen en heel wat elementen ontleend werden aan de buurvolken van Israël. Maar karakteristiek voor het Oude Testament is, dat die veelheid en verscheidenheid van morele geboden in sommige kernteksten geconcentreerd worden rond één hoofdgebod : God beminnen in alles en zijn naaste liefhebben als zichzelf. Al de zedelijke geboden ontlenen uiteindelijk hun draagkracht en hun verplichtend karakter aan die éne grondnorm.

In het Nieuw Testament is die synthese of concentratie voltooid. De Heer legt er de nadruk op dat wet en profeten kunnen samengevat worden in de liefde tot God en tot de naaste (Mt., 22, 34-40) en Sint-Paulus zegt eveneens dat de liefde de gehele wet vervult (Rom., 13, 8-10). Maar het uitgangspunt is de liefde van de Vader voor ons, een gevende, vergevende, offerende liefde. Omdat die leifde ons bekwaam maakt tot wederkerigheid, zal onze liefde voor de medemensen die eigenschappen dragen van Gods liefde zelf en dus ook gevend, vergevend, offerend zijn. Door onze begenadigde vrijheid heen wil Gods liefde de mensen bereiken. We zijn geroepen om het teken, — het sacrament, — van zijn liefde te zijn in

de wereld. In dat licht krijgen de teksten van de Schrift over onze liefde tot elkaar hun volle zin. Als uw broeder tegen u misdoet (als hij dus het initiatief neemt van het onrecht), neem gij dan spijts alles het initiatief van de verzoening (Mt., 5,23-24 ; 18,21-35). Doe zelfs goed aan uw vijanden en bid voor hen die u vervolgen, want dat past u als kind van de Vader die zon en regen schenkt voor goeden en slechten (Mt.5,43-48). « Vergeeft elkaar zoals God u vergeven heeft in Christus. Weest navolgers van God, zoals geliefde kinderen past. Leidt een leven van liefde naar het voorbeeld van Christus, die ons bemind heeft en zich voor ons heeft overgeleverd als offergave en slachtoffer, God tot een lieflijke geur » (Ef., 4,32-5,2).

Omdat het christendom de godsdienst is van de liefde van de Vader, is het ook de bron van onze liefde voor allen en wel van een liefde met onuitputtelijke mogelijkheden, omdat ze Gods liefde mag uitdragen.

De traditie heeft dan ook steeds het primaatschap van de liefde verkondigd.

Als er sprake is van liefde, denken we spontaan aan de ik-gij-relaties (vriendschap, echtelijke liefde, ouder- en kinderliefde, enz.). Daar liggen inderdaad hoogtepunten van liefde. Of we denken aan persoonlijke verhoudigen met mensen in nood. Traditioneel drukte men dat uit met de benaming « werken van barmhartigheid ». Ook die relaties blijven essentieel. Zelfs in de meest gevorderde welvaartstaat zullen er nog mensen in nood verkeren. Maar de historische evolutie brengt mee dat de accenten verschuiven. Krachtens de vooruitgaande socialisatie speelt ons werkelijk leven zich meer en meer af op het vlak van ruimere sociale verhoudingen (lange relaties). Uit de eisen van de liefde moeten we de vragen die zich daar stellen pogen te beantwoorden.

Daar is b.v. de betekenis van arbeid en beroep. In zijn wereldbrief **Mater et magistra** wees Johannes XXXIII erop dat elke arbeid een sociale dienst is. Natuurlijk zijn arbeid en beroep ook een kostwinning. Maar wezenlijk betekenen ze een dienst in de gemeenschap. Dat is zo waar dat beroepen waarvan de goederen die ze produceren of de diensten die ze verschaffen in de gemeenschap niet meer gevraagd worden, moeten veranderen of verdwijnen en dus ook niet langer een broodwinning kunnen zijn. In veel gevallen zullen we wellicht nooit de mensen ontmoeten die bevorderd worden door de vruchten van onze arbeid en toch behandelen we hen als onze naaste, in zover ons werk voor hen een dienst is. Andere beroepen bewerken een direct contact met een bepaalde evenmens : denk aan de verhouding van geneesheer en patiënt. Maar ook dan wordt de beleving van de liefde niet beperkt tot die onmiddellijke relatie. Ook het beroep van geneesheer moet rekening

houden met het feit dat het sociaal leven evolueert en het is een eis van liefde dat de geneesheren erom bekommerd zijn hun beroep zo te organiseren dat het zijn plaats inneemt in een werkelijk sociale geneeskunde die Pius XII bepaalde als een volledige geneeskunde voor allen, ook voor de economisch zwakken (une médecine de qualité à la portée de tous). Dat voorbeeld verduidelijkt effectieve liefde in onze tijd eerst en meest kommer is om de steeds nieuwe eisen van een voortdurend evoluerend gemeenschapsleven.

Een ander voorbeeld. Men heeft gezegd dat de bezorgdheid om menswaardige verhoudingen in een praxis die afgestemd is op de huidige mogelijkheden het antwoord moet verwerkelijken op twee fundamentele vragen. Hoe van gans de mensheid een gemeenschap maken waarin mensen en volken op voet van gelijkheid op elkaar betrokken zijn en met elkaars welzijn begaan zijn ? En hoe ertoe komen dat elke mens zoveel mogelijk zichzelf zou kunnen worden volgens de oorspronkelijke gaven die hem zijn toebedeeld ? Zo die vragen behoren tot de tekenen van de tijd, zou onze christelijke liefde niet effectief zijn, zo we niet alles doen wat in onze macht ligt om de gemeenschap van alle mensen te dienen en de eigenheid van elke menselijke persoon te doen gelden.

Samenvattend kunnen we zeggen dat het christendom als godsdienst van de liefde om twee redenen de beleving van de moraal bezielt.

1) De liefde van de Vader die ons bekwaam maakt tot gemeenschap met Hem in wederkerigheid, — we noemen dat genade, — is de bron van onze inzet voor alles wat in deze wereld de menswaardigheid kan bevorderen.

2) Omdat de Vader vanuit de liefde die Hij is ons wederkerige liefde wekt, krijgt onze liefde de eigenschappen van de zijne en wordt ze dus gevend, vergevend, oblatief. Maar dan wordt ook zijn liefde de maatstaf, die ons handelen voortdurend in vraag stelt. Daar ligt de betekenis van Christus'radikale uitspraken in de Bergrede. Ze zijn geen wetten of geboden (hun letterlijke toepassing is in veel situaties zelfs onmogelijk), maar voorbeelden (paradimata) waardoor de Heer ons voorhoudt dat we voortdurend onze daden in vraag moeten laten stellen door de liefde die God ons toedraagt en dat een christen nooit beaat over zijn doen een laten voldaan kan zijn, omdat de maatstaf die hij aanlegt steeds blijft : volmaakt te zijn zoals de hemelse Vader volmaakt is.

Met Christus is de eindtijd (eschatologische tijd) begonnen, al ligt de uiteindelijke voltooiing van het Godsrijk nog in de toekomst. In de geschiedenis, die in die tussentijd door de mensen gemaakt wordt, moeten de christenen, volgens Sint-Paulus, de praxis van de liefde behartigen. Maar die praxis wordt beheerst door de verwachting van de toekomst, waarin de Vader alles in allen zal zijn.

En die verwachting bepaalt een tweede aspekt van de christelijke beleving van de moraal : onze hoop.

II. De spanning van de christelijke hoop.

De wetenschappelijke en technische vooruitgang waaruit de huidige industriële maatschappij resulteert, maakt ons meer en meer bekwaam om bepalend op de toekomst in te werken. Steeds meer spreekt men dan ook over het primaatschap van de toekomst en tal van artikelen en boeken worden thans gewijd aan toekomstplanning, prognose, futurologie, enz.

Daar de toekomstplanning gevoerd wordt op wetenschappelijke en technische grondslag en in het kader van de industriële maatschappij, dreigt ze al te eenzijdig gericht te zijn op materiële welvaart (productie, consumptie, comfort). Langs verschillende zijden wordt reeds gewaarschuwd voor het gevaar van ééndimensionaliteit. Velen verklaren de contestatie van de jeugd vanuit dat perspectief. Reageren de jongeren niet tegen materialistische eenzijdigheid om ruimer open te staan naar andere waarden, die een mens voor zijn vervulling niet kan missen ? Hun contestatie vertoont dikwijls onrijpe en negatieve uitingen (gebruik van drugs dat enkel een illusorische ontspanning is uit de ééndimensionaliteit, vormen van anarchie die onleefbaar zijn, sexuele revolutie met niet denkbeeldige gevaren, enz.). Maar het feit van de contestatie zelf moet ons doen nadenken. Ziet men thans niet teveel voorbij aan het feit dat wetenschappelijke en technische toekomstplanning enkel een instrumenteel karakter heeft en dienstbaar moet zijn aan een menswaardige emancipatie ?

Inmiddels beginnen de feiten zelf te bewijzen dat de industriële planning op wetenschappelijke en technische basis een verruiming en correctie behoeft. Is het niet zo dat het probleem van de vervuiling van het leefmilieu een toekomstplanning vergt die niet enkel volgens economische maatstaven kan doorgevoerd worden ? En dwingt het bezit van de moordende wapens, die hun bestaan danken aan het wetenschappelijk kennen en het technisch kunnen, ons niet te zoeken naar de bewuste en onbewuste oorzaken van de oorlogen (polemologie), in de hoop dat in de toekomst de vernietiging van de mensheid zal kunnen voorkomen worden ?

Die vitale eis van verruiming van de toekomstplanning over de eendimensionaliteit heen toont aan dat het primaatschap van de toekomst een noodzakelijke weerslag heeft op de moraal. We hebben thans een dynamische moraal nodig, bekwaam om ons handelen naar de toekomst toe te richten. Dat betekent niet dat de moraal haar continuïteit met de wijsheid van het verleden zou opgeven. Maar wel dat ze haar inspiratie moet zoeken in de steeds nieuwe mogelijkheden die toekomst openen.

Wat echt mogelijk wordt om de menswaardigheid van ons bestaan en onze verhoudingen in deze wereld te bevorderen, wordt meteen een zedelijke eis. Als in een land de economische productie zo gevorderd is, dat het, mits een rechtmatige herverdeling van het nationaal inkomen, mogelijk wordt aan allen en ieder het aandeel te verschaffen dat past bij hun werkelijke behoeften, is zulke herverdeling een zedelijke eis. Zodra een gemeenschap over de nodige middelen beschikt om het onderwijs zo uit te breiden en te diversifiëren dat alle kinderen er hun gading in kunnen vinden, schept die mogelijkheid zelf een zedelijke plicht. Waar het doorvoeren van een sociale geneeskunde, — une médecine de qualité à la portée de tous, — mogelijk wordt, eist de moraal dat de instellingen en wetten die voor dat doel nodig zijn tot stand worden gebracht. Nu het voor de rijke landen mogelijk geworden is de pedagogische, financiële en technische hulpmiddelen in te zetten die het voor de arme volken mogelijk moeten maken een volwaardige plaats in te nemen in de gemeenschap van de mensheid, schept die mogelijkheid ipso facto een zedelijke verplichting. Ik vrees dat we de eisen van een dynamische moraal niet voldoende realiseren en dat onze generaties later in de geschiedenis streng zullen beoordeeld worden, omdat we de morele consekwenties van het primaatschap van de toekomst niet tijdig hebben aanvaard !

Wat heeft nu ons christendom te maken met dat primaatschap van de toekomst ? De christelijke boodschap is wezenlijk eschatologisch, gericht op onze uiteindelijke toekomst. Ze verkondigt dat de gekruisigde en verrezen Christus een toekomst heeft en dat zijn toekomst ook de onze zal bepalen. Jezus verkondigde het Rijk Gods, nl. dat de Vader heerst door zijn almacht en zijn liefde, — dat reeds als een desem werkzaam is in de geschiedenis maar dat nog verwachtend openstaat naar zijn eindvervulling. Die eindvervulling ziet Sint-Paulus in het licht van Christus' toekomst (adventus, paroesia). De Heer is verrezen als de eersteling van onze verrijzenis en als het onderpand van onze uiteindelijke verheerlijking. Door zijn kruis en verrijzenis heeft Hij de macht van het kwaad overwonnen. Maar één vijand moet Hij nog onderwerpen : de dood. Als zoenoffer voor onze zonden heeft Hij ons begenadigd, onze vrijheid bevrijd om in liefde de zonde te overwinnen (de machten van het kwaad) en zijn passie is de bron waaruit we aan het lijden, — dat we met onze menselijke middelen niet kunnen uitschakelen, — een zin kunnen geven. Maar de dood is nog niet overwonnen : we zullen sterven. Als Christus' toekomst zal voleindigd zijn, nl. bij zijn komst in messiaanse heerlijkheid (paracesia), zal Hij ons doen verrijzen tot een leven tegen de dood in en over de dood heen. En wanneer de dood als laatste vijand door de Heer zal uitgeschakeld zijn, zal Hij het Rijk aan de Vader overdragen, opdat de Vader als de Liefde alles in allen zal zijn (I Kor., 15, 20-28). Die voltooiing van het Rijk Gods is de term vanonze christelijke hoop. « En de hoop wordt niet

Dit zeggen de cijfers

Vetzuur compositie van Becel	Andere eigenschappen
poly-onverzadigde P **ca 64 %**	**TOTAAL ONGEZOUTEN** De sporen van natrium in Becel zijn alleen afkomstig van het water en de afgeroomde melk die noodzakelijk zijn in de samenstelling. Becel is dus zo zoutarm als maar mogelijk is, d.w.z. bevat ten hoogste 0,02 % natrium.
mono-onverzadigde M **ca 16 %**	
verzadigde S **ca 20 %**	**AANGENAME SMAAK** Hoewel Becel zoutarm is, zijn wij er toch in geslaagd haar smaak even fijn te maken als die van een uitstekende kwaliteitsmargarine.
verhouding **P/S = 3** gewaarborgd	

B86 - 1219 N - Lintas

Becel
is het beste
advies bij al uw
serumcholesterol-verlagende voorschriften

teleurgesteld, want Gods Liefde is in ons hart uitgestort door de heilige Geest die ons werd geschonken » (Rom. 5, 5). Dat de Vader ons liefde toedraagt, dat die liefde zichtbaar in onze wereld is doorgebroken in Christus, dat de heilige Geest ons geschonken is, — als vrucht van Jezus' dood en verheerlijking, — om ons te bekwamen tot wederkerigheid in de gemeenschap die Gods liefde met ons voorheeft, zodat we echt Gods kinderen zijn en God biddend als Vader mogen toespreken, dat alles is het onderpand van wat we in hoop mogen verwachten. Daarom liegt onze hoop niet en bevestigt ze in ons bestaan het primaatschap van de toekomst die we als gave van God mogen verwachten.

We leerden destijds bidden : ik hoop op het eeuwig leven en al wat mij daartoe helpen kan.Met die formule drukten we het strikt persoonlijk aspect van de hoop uit. En die persoonlijke dimensie is wezenlijk. Zoals hier reeds onze liefdegemeenschap met God een strikt persoonlijk karakter heeft en zo doordringt tot in onze eigen intimiteit dat onze verhouding tot God persoonlijk is als die van een kind tot zijn vader, zo zal ook de eindvervulling waarin de heerlijkheid van de kinderen Gods zal geopenbaard worden (Rom., 8, 21), een persoonlijke vervulling zijn voor ieder van ons. Dat alles is wezenlijk voor de christelijke hoop. Maar daarmee is alles niet gezegd. Onze hoop heeft ook wezenlijk een sociale inslag. En juist als zodanig is ze thans een spannende kracht in ons zedelijk leven. Om de eschatologische beloften van God als term van onze hoop te verduidelijken gebruikten de profeten van het Oud Testament uitdrukkingen die rechtstreeks betrokken zijn op sociale verhoudingen : ze spreken van een nieuwe aarde en een nieuwe hemel, een Rijk waarin zullen heersen gerechtigheid (de juiste verhouding tot God, tot de anderen, tot het geheel van de werkelijkheid), universele vrede en verzoening, vrijheid en liefde. Het Nieuwe Testament neemt die beloften over. Het beschrijft het eindrijk als een nieuwe aarde en een nieuwe hemel, als een heilige stad, als een volk dat Gods volk zal zijn, als Gods koningschap dat **alles** nieuw maakt (Apok., 21 ; II Petr., 3, 8-13). Sint-Paulus schrijft zelfs dat gans de schepping (die in onze geschiedenis betrokken is in zover we de wereld van natuurmilieu om te vormen hebben tot cultuurmilieu) met vurig verlangen uitziet naar het ogenblik dat de heerlijkheid der kinderen Gods openbaar zal worden (Rom. 8, 19).

Het is duidelijk dat de absolute toekomst waarop we hopen Gods gave is, het werk van zijn initiatief. Door het feit zelf draagt onze geschiedenis hier in de wereld een voorlopig karakter. Maar dat betekent niet dat ze in het teken van het eindrijk geen zin en geen waarde zou hebben. De pastorale constitutie **Gaudium et spes** verkondigt dat thans reeds onze mensengeschiedenis doordrongen is van heilsgeschiedenis (al wordt de aanwezigheid van heil nog verduisterd door de zonde in ons persoonlijk leven en in de strukturen van de gemeenschap), dat de **werken** van onze liefde zullen blijven,

dat de heilige Geest werkzaam is in ons handelen tegen onrecht en voor vrijheid en recht, dat in de kracht van Gods genade de ontwikkeling van de gemeenschap van alle mensen reeds het nieuwe Godsvolk voorbereidt, enz. Met andere woorden, hopen betekent niet dat we passief in de spreekkamer van God zouden wachten, tot Hij de deur van zijn hemel zal opendoen. Integendeel onze hoop maakt ons verantwoordelijk voor deze wereld, voor alles wat hier reeds gerechtigheid, vrede, verzoening, vrijheid, waarheid en liefde bevordert.

Onze hoop bewerkt de spanning van maatschappijkritiek : ze « contesteert » tegen alles wat het doorbreken van het heil in onze verhoudingen belemmert (rassendiscriminatie, oorlogen, tyrannie en machtsmisbruik, verdrukking van minderheden, wanverhoudingen tussen rijke en arme landen, enz.).

Onze hoop maakt ons gevoelig voor de voorlopigheid en de relativiteit van al wat we reeds gerealiseerd hebben. Een christen mag niet conservatief zijn. Hij weet dat geen enkele verworvenheid definitief is. Dat hij steeds oog moet hebben voor de nieuwe mogelijkheden die kunnen aangegrepen worden om ons bestaan en onze verhoudingen menswaardiger te maken. Hij weet zich verplicht een dynamische moraal te beleven. Zijn horizon is de absolute toekomst van het Godsrijk en zijn hoop laat hem niet met rust zolang de geschiedenis op deze wereld duurt en steeds nieuwe mogelijkheden ontwerpt voor meer vrede, liefde, rechtvaardigheid, vrijheid, enz. Vanuit Gods Belofte (propissio) zijn we gezonden (missio) om ons in de wereld radikaal in te zetten om onze relatieve realisaties te overschrijden naar een steeds menswaardiger toekomst voor allen, als anticipatie van onze absolute toekomst.

Sinds J. Moltemann zijn **Theologie van de hoop** schreef (1964), werd er terecht meer en meer op gewezen dat in onze tijd waarin het primaatschap van de toekomst geproclameerd wordt, de spanning van onze hoop een wezenlijke dimensie is van onze christelijke beleving van de moraal, vooral dan van de sociale moraal.

III. Het geloof als bevrijdende herinnering.

We zeiden dat thans de belangstelling gericht is op de toekomst. Het verleden dreigt daarbij vergeten te worden. Men staat eerder weigerig tegenover traditie en geschiedenis (sommigen dreigen zelfs de geschiedenis uit het onderwijs te bannen). Dat is natuurlijk vanzelfsprekend als men de toekomst eendimensioneel plant op wetenschappelijke en technische basis in het kader van de industriële maatschappij. Wat op dat gebied ontdekt wordt, is nieuw en was onbekend in het verleden. Maar juist om die unidimensionaliteit te overwinnen, is herinnering aan traditie en verleden broodnodig. Ze kan bevrijdend werken, omdat ze ons confronteert met de waarden waarvoor men voorheen open oog en open hart had en die

ons van eenzijdigheid kunnen genezen.

In dat kader komt ons geloof als bevrijdende herinnering ter sprake. Wel mogen we daarbij niet vergeten dat ons geloof meer is dan herinnering. Geloven is, volgens Sint-Paulus, ja zeggen tot God en tot de gemeenschap in wederkerigheid die zijn liefde met ons voorheeft. Dat ik geloof, betekent dat ik overtuigd ben van mijn eigen zondigheid en onmacht, dat ik me onder de uitnodiging van de liefde van God ontvankelijk en vertrouwend openstel voor de gave van Gods liefde. Geloven is amen zeggen tot God (de hebreeuwse stam **aman** betekent steunen op, zich verlaten op... zoals een kindje op de armen van zijn moeder zich door haar liefde gedragen voelt, op haar vertrouwt en daaruit de bereidheid haalt om volgzaam in te gaan op wat ze zegt en vraagt). Dat we **in** God geloven sluit dus in dat we aanvaarden dat we uit onszelf niets kunnen en dat we ons op God verlaten, zijn liefde in ons aan het werk laten en bereid zijn om te gehoorzamen aan wat Hij zegt en beveelt. Zulk geloof, dat in ons gewekt wordt in de warmte van Gods liefde, rechtvaardigt de zondaars, volgens de leer van Sint-Paulus. Het sluit de houding in van de tollenaar die zijn zondigheid erkent, rouwmoedig op zijn borst klopt en eenvoudig zegt : « God, wees mij zondaar genadig. » Die houding, aldus de Heer, heeft als gevolg dat hij rechtvaardig naar huis kan gaan. Door het geloof worden we gerechtvaardigd en wordt onze begenadigde of bevrijde vrijheid de bron van bevrijdend zedelijk handelen. Die wezenlijke kern van het geloof moet voorop gesteld worden.

Geloven in God is geloven in Christus. Welnu, Christus is binnengetreden in onze mensengeschiedenis. Hij verkondigde het Godsrijk. Hij is gestorven voor onze zonden en verrezen voor onze heiliging. Dat alles is een bevrijdend gebeuren uit het verleden. Daarom ook is ons geloof herinnering aan dat verleden. Maar niet om het even welke herinnering. Gebeurtenissen en feiten uit het verleden kunnen soms in ons geheugen opduiken, zonder dat ze een werkelijke invloed uitoefenen op ons doen en laten. Maar er zijn ook levende herinneringen aan wel bepaalde momenten uit het verleden, die met toekomst geladen blijven en ons verplichten tot de effectieve inzet van onszelf. Daar is b.v. voor de gehuwden de herinnering aan hun trouwdag, waarop ze elkaar trouw beloofden en trouw is op de toekomst gericht als een bindende belofte die nooit zal vervuld zijn en naar de verwerkelijking waarvan man en vrouw doorheen de geschiedenis van hun echtelijk leven voortdurend hun doen en laten te richten hebben. De herinnering aan hun eens beloofde trouw is niet louter een theoretische gedachte, maar een weten dat eisen voor de praxis insluit. Zo is ons geloof herinnering aan de Heer (memoria passionis et resurrectionis Christi). Maar een levende herinnering, die ons niet met rust laat en bevrijdend werkt in de praxis van ons bestaan.

Om die betekenis van het geloof te verduidelijken, zouden we al de

werkelijkheden en waarden moeten beschrijven die behoren tot de inhoud van de christelijke boodschap. Laten we ons beperken tot één voorbeeld : gelovend herdenken we het feit dat Christus het Rijks Gods verkondigde en de mensen opriep om er zich in geloof en bekering voor open te stellen. Wat betekent die gelovende herinnering thans voor onze praxis ?

Als de profeten spraken over de eschatologische beloften, stelden ze God voor als een ideale koning. Zijn Rijk zal universeel zijn. Meer nog, terwijl in aardse koningrijken de machtigen in aanzien staan en de kleine mensen behoren tot de vergeten groepen, zal God als ideale koning eerst en meest bekmmerd zijn om de kleinen, de armen, de weduwen, de wezen, de verstotenen die niet meetellen. Dat de geringen eerst geroepen worden, zal het teken zijn van het komend Godsrijk.

Welnu, dat teken kenmerkt van het begin af de zending van Christus. He moet juist verduidelijken dat in zijn Persoon het Rijk Gods gekomen is. In de zaligsprekingen richt Hij zich tot de eerst geroepenen : zalig de armen, zij die honger en dorst lijden, de beproefden en verdrukten... want u behoort het Rijk. Als Johannes de Doper vanuit zijn gevangenis door gezanten aan Jezus laat vragen: « Zijt Gij de Komende of hebben we een ander te verwachten ? », antwoordt Jezus met een beroep op de profeten : Gaat aan Johannes zeggen wat ge gezien en gehoord hebt : blinden zien, lammen lopen, melaatsen worden gereinigd, doven horen, doden staan op en aan armen wordt de blijde boodschap verkondigd (Luk., 7, 22). Dat in Hem het Godsrijk aangebroken is, moet blijken uit het feit dat al wat klein, gering en hulpeloos is eerst en meest bedacht wordt. Als we geen rekening houden met die voorkeur voor de geringen, kunnen we zelfs sommige parabelen over het Rijk Gods niet begrijpen. Daar is b.v. de parabel van de arbeiders in de wijngaard. « Met het Rijk der hemelen is het als met een landeigenaar die vroeg in de morgen uitging om arbeiders te huren voor zijn wijngaard ». 's Avonds, een uur voor het einde van de werkdag, ziet hij nog werklozen op het marktplein staan, die door niemand gehuurd werden. Ook hen zendt hij naar zijn wijngaard. En zie, als het uur van betalen komt, worden de laatsten eerst uitbetaald en ontvangen evenveel als zij die de ganse dag gewerkt hebben. Deze laatsten morren : ze vinden het onrechtvaardigd dat zij, die de last van de dag en de brandende hitte hebben gedragen, laatst worden uitbetaald en niet meer ontvangen dan de laatst gekomenen. Moest het hier gaan om menselijke verhoudingen, dan hadden ze inderdaad gelijk. Maar de Heer vertelt een parabel over het Rijk Gods. En daar zijn de geringsten, — de werklozen aan wie niemand zich heeft geïnteresseerd, — de bevoorrechten (Mt., 20, 1-15).

Ook de uitspraak van de Heer over het laatste oordeel kunnen we enkel in dat licht verstaan. Alle volken zullen voor Christus bijeengebracht worden. En de maatstaf van het oordeel zal zijn : wat

iemand gedaan heeft of verwaarloosd heeft te doen voor de kleinen en de geringen. Want de Heer zegt : « Voorwaar, Ik zeg u : al wat gij gedaan hebt voor een dezer geringsten van mijn broeders hebt ge voor Mij gedaan... Al wat ge niet voor een van deze geringsten hebt gedaan, hebt ge ook voor Mij niet gedaan » (Mt., 25, 31-45).

Het geloof als herinnering aan de Heer en aan zijn verkondiging van het Rijk Gods stelt hoge eisen aan de christelijke beleving van de moraal. Dat geloof verwacht van de christenen een speciale bekommernis voor de kleinen, de geringen, de noodlijdenden. Dat werd door de eeuwen heen steeds aangevoel door hen, die eerst en meest het Rijk Gods zochten. Denk b.v. aan de heilige stichters van de kloostergemeenschappen doorheen de geschiedenis : hun bezorgdheid ging naar de armen en de geringen in nood (opvoeding van de kinderen, zorg voor wezen, slaven, gevangenen, zieken, enz.). In onze tijd betekent zulks hoofdzakelijk dat mensen die geloven in het Rijk Gods eerst en meest moeten begaan zijn met wat we nu noemen : de vergeten groepen ! En dan denk ik vooral aan het grootste deel van de wereldbevolking : de bevolking van de arme landen. Het volstaat het laatste boek te lezen van J. Tinbergen, **Een leefbare aarde,** om in te zien dat voor mensen die geloven in Jezus' boodschap over het Rijk Gods, het geloof een verontrustendeen veeleisende herinnering is !

Geloof, hoop en liefde zijn blijvende werkelijkheden uit onze christelijke geloofsschat. In de grond zal de theologie zich noodzakelijk blijven bezinnen op de fundamentele realiteiten van ons christendom. Maar ze moet het telkens opnieuw doen in de concrete, historische situatie waarin we leven. Met andere woorden, ze moet de inhoud van de christelijke boodschap zo ter sprake brengen dat ze de praxis kan leiden volgens de eisen van de tijd.

Slot : **Geenaanpassing maar gelijktijdigheid.**

Thans is er veel sprake van vernieuwing in de Kerk en in de theologie. Maar dan dienen we goed te verstaan waarover het wel en waarover het niet gaat.

Vernieuwing is niet hetzelfde als aanpassing. Om de christelijke boodschap aan te passen aan de mentaliteit van de wereld, zou men ze eenvoudig moeten uithollen. Een voorbeeld in verband met de centrale werkelijkheid van het christendom kan best verduidelijken dat vernieuwing niet hetzelfde is als aanpassing. In zijn eerste brief aan de Korintiërs schrijft Sint-Paulus dat hij in de christelijke gemeenschap van Korinte niets anders heeft willen prediken dan Christus, en wel de gekruisigde Christus. Hij is er zich goed bewust van dat het Evangelie van het Kruis niet aangepast is aan menselijke opvattingen : voor de Joden die wonderen eisen en tekenen van match, is het kruis een ergernis; voor de Grieken, die groot

gaan op menselijke wijsheid, is het een dwaasheid. Maar voor hen die geloven, is Christus' kruis « Gods kracht en Gods wijsheid ». Enkel wie gelooft, kan in het kruis zien dat « de dwaasheid van God wijzer is dan de mensen en de zwakheid van God sterker is dan de mensen» (I Kor., 1, 18-25).

Vernieuweing betekent wel dat de christelijke boodschap moet geformuleerd en verantwoord worden op zulke manier dat haar authentieke inhoud de mensen van nu kan toespreken en de praxis die ze vergt vertaald wordt in de huidige eisen van het individueel en sociaal leven. De Kerk (en ook de theologie) moet de blijde boodschap ter sprake brengen in een taal die thans de mensen kan aangrijpen, ze moet een hele hoop strukturen die ze in de loop van de geschiedenis heeft ontwikkeld (en die wellicht bij hun ontstaan afgestemd waren op de noden van de tijd) kunnen afleggen, niet blijven vasthouden aan een manier van gezaagsuitoefening die niet aangepast is aan de huidige behoefte aan dialoog en medezeggenschap, een centralisatie laten varen die alle verscheidenheid doodt, enz. Dan pas leven we genoeg in onze tijd om in geloof en liefde bekwaam te zijn « tot verantwoording aan alwie ons rekenschap vraagt van de hoop die in ons leeft » (I Petr., 3, 15).

DE ZORG OM DE STERVENDE

E.H. Etienne GLORIEUX, Leuven.

Heel wat werken van hedendaagse artsen, psychiaters, filosofen en theologen maken er ons attent op dat voor het besef van de dood méér nodig is dan de kijk op het einde van het leven. « De dood is niet slechts transcendent, hij komt niet alleen van 'jenseits ' op ons toe. Hij is ook immanent en is in ons leven tegenwoordig op ieder tijdstip, in elke levensuur. Bij vele gelegenheden openbaart hij zich aan ons. » (1) De kennis die de mens heeft van zijn dood, berust op de uiterlijke ervaring dat een mens sterft en op de innerlijke ervaring die voortkomt uit bezinning of gelovige openheid.

Er wordt beweerd dat wij, mensen van onze tijd, niet meer kunnen omgaan met de dood. Het symposium dat in 1969 in de R.I.A. werd gehouden op initiatief van de studenten van de medische faculteit te Amsterdam, had als onderwerp : « omgaan met de dood ». Er bleek één ding heel duidelijk dat wij dit omgaan met de dood niet meer kunnen, niet in het gezin en ook niet in de ziekenhuizen. In gans onze westerse cultuursfeer zouden wij het verleerd hebben. Hoewel wij dagelijks in contact komen met ongevallen en allerlei rampen, langs T.V., radio en krant, blijkt het toch dat de dood uit het moderne leven verdwenen is. Wie ziek is komt in een kliniek terecht. En wie beseft er wat er achter de muren van deze gebouwen omgaat? Vele sterven tussen de witte muren van een ziekenkamer, op een kraakwit bed, omgeven door apparatuur en door vreemde mensen die met hen bezig zijn. Hun geliefden, wiens tegenwoordigheid zij het meest nodig hebben, komen op vastgestelde uren en krijgen de naam van ' bezoekers '.

De Amerikaanse psychiater Elisabeth Kübler-Ross schreef in haar werk « On Death and dying » (2) : « De dood wordt als taboe gezien, gesprekken erover worden als ziekelijk beschouwd. Kinderen worden uit de omgeving van de stervende weggehouden in de idee dat het ' teveel ' voor hen zou zijn. Het sterven wordt eenzaam en onpersoonlijk omdat de patiënt vaak uit zijn vertrouwde omgeving wordt weggehaald en snel naar een aparte afdeling wordt overgebracht. Hij snakt misschien naar vrede, rust en waardigheid; maar in plaats daarvan krijgt hij injecties, transfusies, mechanische hartprikkel, zo nodig een tracheotomie. Hij wou misschien dat er één van al die mensen één ogenblik geduld had, zodat hij één vraag zou kunnen stellen, maar dag en nacht zijn er dozijnen mensen om

hem heen, die zich druk maken over zijn hartritme, zijn pols, zijn electro-cardiogram en zijn longfunctie, zijn secretie en excretie, maar niet over hemzelf als menselijke persoon. »

Zonder de noodzaak te negeren dat alles dient in het werk gesteld te worden om een leven te redden, gaat E. Klübler-Ross in tegen wat zij karakteriseert als « our increasingly mechanical depersonalized approach ». Zij vraagt zich af of juist deze mechanische en opersoonlijke benadering van de stervende niet de weg is die wij zoeken om de angsten te breken die de confrontatie met een terminale patiënt of met een patiënt in een kritieke situatie meebrengt, of om die angst zodoende te refouleren, de angst die wij allen kennen bij het aanvoelen van ons gebrek aan macht, van onze eigen begrenzing en falen, ' and last but not least ' onze eigen sterfelijkheid. Hoe dikwijls gebeurt het ook niet dat wanneer geen medische macht meer kan vertoond worden, diegene die de patiënt met geneeskundige zorg omringden, zich subtiel terugtrekken en dat de terminale patiënt zodoende in een situatie van totale desolatie geraakt.

AANDACHT VOOR DE PERSOON VAN DE STERVENDE

« Bien qu'ils côtoient tous les jours de telles situations, l'évidence d'une mort inéluctable chez l'un de ses patients reste pour tout médecin une détermination choquante, voire intolérable. Négation du sens même de son action, ébranlements des fondements de sa vocation, la condamnation à mort ne peut être vécue par lui que comme un échec et un déchirement. Elle s'accompagne, en outre, et chez beaucoup de praticiens, de cet instinct d'angoisse qui peut pousser les uns à une activité thérapeutique effrenée autant qu'inutile, les autres au refuge d'un optimisme aveugle et d'affirmations faussement sécurisantes, et les derniers à la fuite pure et simple vers cet autre refuge qu'est le surmenage professionnel. Et pourtant nul mieux que le médecin, qui détient la connaissance et a reçu la confiance, ne peut guider un malade en cette étape ultime, où la vérité peut être tour à tour appelée ou refusée, où la solitude est si grande et le cheminement de l'angoisse à la sérénité si difficile et si révoltant. » (3)

Hier raken wij aan een punt waar in de laatste jaren veel aandacht werd besteed, waarover veel geschreven en gediscusieerd werd nl. : de zorg om de stervende patiënt en daarmee samengaande de zorg om de ten dode opgeschreven patiënt. Minder dan om het even wie zijn de dokters gauw verzoend met het feit van de dood. De reden daarvoor is duidelijk : hun opleiding, hun vakkennis, gans hun wetenschappelijke inzet ligt in de richting van het behouden van het leven. De meest echte

' struggle for life ' speelt zich af in de geneeskunde. De dokters zijn de experten in het behouden van het leven. Zij zien zichzelf als de eerste onverbiddelijke vijand van de fysische dood.

In de medische tijdschriften van de laatste jaren is heel wat verschenen over het onderwerp ' de dood en het sterven '. Dit toont aan dat van medische zijde heel wat aandacht ontstond over een onderwerp dat tevoren zelden een plaats kreeg in de medische pers. « In het verleden bestond er wellicht een aarzeling om een zo somber onderwerp te behandelen of om toe te geven aan metafysische speculaties. Het begrip ' dood ' werd altijd behandeld buiten het geneeskundig veld. Het lag in het middelpunt van religieuze en filosofische gedachtensystemen, waar theologen en filosofen door de eeuwen heen mee geworsteld hebben. De nu ontwaakte belangstelling is waarschijnlijk een begeleidend verschijnsel van onze toenemende bejaardenzorg. Terwijl van de ene kant grote vorderingen werden gemaakt in de procédés betreffende diagnose en therapie, begint het sterven zich af te tekenen als een vorm van lijden die tot nu toe nog niet aangeraakt werd. Bovendien hebben meer nauwkeurige prognoses de twijfels nopens een fatale afloop verwijderd in een steeds groter aantal gevallen, zodat men veelvuldiger komt te staan voor het probleem van de reacties van de patiënt t.o.v. doodsbedreiging. Misschien heeft ook de medische research door haar fysiologische onderzoekingen van het verouderingsproces, bijgedragen tot de huidige belangstelling voor het sterven. » (4)

Wanneer alle mogelijke medische zorgen ontoereikend worden tegenover de ziekte, zou de geneeskundige aandacht voor de patiënt moeten omkeren in een ' zorg om zijn sterven '. Alles wat er voor deze patiënt nog gedaan wordt kan niet langer meer gedicteerd worden door het zoeken naar genezing. Ook zou het niet louter mogen gedicteerd worden door een zoeken naar alle mogelijke medicaties om zijn pijn en eventueel zijn bewustzijn te verdoven. Maar de zorg om de stervende patiënt zou positief moeten gedicteerd worden door een vernieuwde aandacht voor deze patiënt als persoon.

Het is vanuit de stervende en terminale patiënt zelf dat dokters, zowel als zielzorgers, de positieve benadering van de terminale zorg zullen moeten ontdekken. Het criterium van handelen tegenover de stervende en terminale patiënt ligt niet alleen in datgene wat nog kan bereikt worden door specifieke medische activiteiten, maar door het zoeken naar datgene wat de patiënt zelf nog kan doen in het aanschijn van zijn situatie. Zolang er enkel aandacht besteed wordt aan de behandeling, mogen wij zeggen dat in vele gevallen de situatie van de patiënt belast wordt in de plaats van verlicht. Indien wij echter zijn waarachtige noden kunnen erkennen, gaan wij een verscherpte aandacht

krijgen, niet alleen voor een rustige dood; maar ook vooral voor de tijd die de dood vooraf gaat. Want deze tijd is een belangrijke tijd van zijn leven, misschien de belangrijkste voor hemzelf en ook voor zijn geliefden, die een onvergetelijke herinnering bewaren aan die dagen en die laatste uren.

GEDRAGINGEN VAN DE MENS IN HET AANGEZICHT VAN DE DOOD

De psychologie als analyserende wetenschap kan zich bezig houden met de gedragingen van de stervende patiënt in het algemeen of ook met de gedragingen van een ongeneeslijke zieke mens op zijn soms lange weg naar de dood toe. De dood echter is een drempeloverschrijding waar alle wetenschap ophoudt. Wat gebeurt er na de dood? Waar ga ik heen? Is met de dood alles gedaan voor mij? Het zijn vragen die de mensen altijd hebben gesteld en waarop de wetenschap geen antwoord kan geven. Zowel het leven als de dood is een « mysterie ». Wanneer het gaat over de gedragingen van de mens in het aangezicht van de dood, weten wij dat zijn persoonsstructuur, zijn wereldbeschouwing, zijn geloofsinzicht, de graad van zijn interpersoonlijke verhoudingen, ook ergens zeer specifiek zijn reacties op de naderende dood bepalen. « Algemeen verbindt men met het sterven : pijn, verzwakking, hulpeloosheid en bewustzijnsveranderingen. De patiënt die zijn laatste dagen nadert is zich bewust van al deze ervaringen en zal zich, naar gelang de omstandigheden van het ogenblik en ervaringen uit het verleden, op verschillende manieren daarover bezorgd maken. Maar ook afgezien van het louéer lichamelijk lijden, ondergaat de stervende een verlies aan controle over zijn situatie, omdat hij een gebeurtenis tegemoet gaat die hij niet meer kan veranderen of ontgaan. Hij voelt dat hij machteloos is overgeleverd aan het lot, de natuur of aan God. Zodoende wordt hij in een situatie gestort van ongewoon grote afhankelijkheid. Hij ondergaat een verlies over zijn lichaamsimago, er is niets meer gezond en heel aan. Zijn lichaamskracht is weg en zal nooit meer terugkomen. Ook beoordelen wij vaak een persoon naar de wijze waarop hij de dood tegemoet ging. Misschien dat ook dit cultuurgebonden verwachtingspatroon de stervende kan beïnvloeden : zijn lichaamskrachten zijn ondermijnd en toch wil hij zich ergens waardig en kranig houden om niet als een onaangenaam iemand uit de wereld te verdwijnen. » (5)

E. Kübler-Ross komt tot de conclusie dat de ongeneeslijke zieke mens op de weg naar zijn dood ongeveer door vijf stadia heengaat.

— Als eerste stadium noemt zij ' het afwijzen van de realiteit '.

Dit stadium valt meestal vlak nadat iemand zich van de fatali-

teit van zijn ziekte ergens bewust wordt. In dit stadium wil of kan de zieke de ernst van zijn situpatie niet aanvaarden. Wij kennen allen het voorbeeld van dokters die de ziekte welke zij zelf hebben, onmiddellijk bij anderen als ongeneeslijk zouden vaststellen en zo'n grote medische blunders maken bij het beoordelen van hun eigen toestand. De afwijzing en ontkenning, minstens gedeeltelijke ontkenning, komt praktisch voor bij alle patiënten, niet alleen in de eerste fase van de ziekte of onmiddellijk na de confrontatie met de ernst van hun toestand, maar ook soms nog van tijd tot tijd in latere stadia. De afwijzing en ontkenning ontstaat uit de angst. De afwijzende kracht is het ' Ik ' dat zich handhaven wil tegen de zich aankondigende, maar nooit absoluut zekere doodsbedreiging. Uit verweer wordt het bewustzijn gevuld met voorstellingen die afleiden en verstrooien. Ze geloven al hetgeen hun door goedbedoelende medemensen gezegd wordt. Het gebeurt dat zieken tot een vergevorderd stadium van hun ziekte doen net alsof ze werkelijk geloven dat ze nog beter zullen worden. Soms echter weet een vertrouwde vriend of zielzorger dat de doodzieke doet ' net alsof ' voor zijn omgeving, maar dat hij innerlijk klaar is zijn dood te sterven.

— Als tweede stadium na het afwijzen of verdringen volgt volgens E. Kübler-Ross, het stadium van ergernis, woede, afgunst en wrok. Wanneer de fysische indicaties als gewichtsverlies, toenemende pijnen, het verder ontkennen van de ernst van de situatie onmogelijk maken, komt heel dikwijls een fase van woede en ergenis tegen alls en nog wat. Tegen de artsen die geen voldoende aandacht besteden aan diagnose, verzorging, die te weinig rekening houden met hun wensen, enz... Tegen het verplegend personeel dat niets goeds kan doen. De familieleden die op bezoek komen, geraken soms in diezelfde ergernis opgenomen tegen de dokters, verplegenden en ziekenhuis wat de toestand van de zieke niet verbeterd; of ook zij worden door de zieke koel ontvangen omdat zij zogezegd te weinig doen, wat bij hen droefheid, schuldbesef of schaamte voortbrengt, die alleen hun verhouding tot hun zieke nog meer compliceert of hun bezoek vermindert, wat alleen maar het onbehagen en de ergernis van de zieke vergroot.

— Het stadium dat daarop volgt is heel dikwijls een stadium van ' onderhandelen '. Hier tracht de patiënt het onvermijdelijke af te wentelen door een onderhandeling aan te gaan om een korte verlenging van zijn leven te bekomen of om een periode zonder pijn te verkrijgen. Er worden allerlei beloften afgelegd. Ze zijn als kinderen die zeggen : « Ik zal nooit meer ruzie maken met mijn zusje, als ik nu mag gaan ». De meeste onderhandelingen worden met God afgesloten en blijven gewoonlijk geheim ofwel komen ze ter sprake bij een privé-gesprek met de pastor. Er wordt beloofd een leven te leiden volledig aan God of aan de

naaste gewijd; of er wordt beloofd zijn eigen lichaam af te staan of delen ervan voor wetenschappelijk onderzoek. Al deze beloften houden dan de zwijgende clausule in dat God zich van zijn kant zich aan de afspraak houdt. Deze periode van onderhandelen helpt weinig en is maar een tijdelijk uitstel van het toegroeien naar het sterven. Psychologisch gezien kunnen dergelijke beloften geassocieerd worden met de behoefte om een schuldgevoelen te sussen. Als een fijnvoelende dokter of zielzorger dergelijke beloften bij een patiënt te horen krijgt zou hij in vertrouwen moeten nagaan bij deze zieke, of er dieper liggende onbewuste verlangens ten grondslag liggen aan dergelijke schuldgevoelens. Hier onderstreept E. Kübler-Ross het belang van interdisciplinair werk, omdat de pastoor vaak de eerste is die uiting van dergelijke gevoelens te horen krijgt. En hoe in samenwerking met de psycholoog heel dikwijls de patiënt kon bevrijd worden van zijn irrationele angsten of van het verlangen naar een bestraffing vanwege een groot schuldgevoel, dat alleen nog maar versterkt werd door verder onderhandelen of het incasseren van niet nagekomen beloften.

— De volgende en meest moeilijke periode voor de patiënt is een periode van groeiende depressie, waarin hij zich realiseert wat er met hem aan het gebeuren is en waarin hij tot het besef komt dat verdringing, opstand of beloften niets meer kunnen baten. Deze depressie is geen gewone depressie, zij maakt deel uit van het bewustworden van het verlies van alles en allen die de patiënt dierbaar zijn. De patiënt moet dan niet aangemoedigd worden om de dingen van de zonnige kant te bekijken. Wij moeten hem niet afwenden van de dreigende dood maar wel emotioneel voorbereiden. Het zou een contra-indicatie zijn hem te zeggen niet bedroef te zijn. We zijn allemaal ontzettend bedroefd als wij een geliefde persoon moeten verliezen. Als het hem mogelijk gemaakt wordt zijn angsten uit te spreken, zal voor hem de weg geopend worden tot een uiteindelijke aanvaarding waar hij misschien dankbaar om wordt. Het is een periode van zwijgzaamheid bij de patiënt en wie zal weten hoeveel geheime tranen er in deze periode van het menselijk sterven geweend worden. Wanneer een geliefde hem bij de hand neemt, over het hoofd streelt en stil bij hem blijft zitten wordt in die tekenen en gebaren zoveel wederzijds uitgedrukt dat nooit onder woorden is te brengen.

Wanneer een patiënt voldoende tijd heeft gehad en de aangepaste hulp bij het verwerken van de verschillende stadia die hem leiden tot de dood, zal hij in laatste instantie veelal een stadium bereiken waarin hij zijn naderend einde met een zekere mate van rustige afwachting kan tegemoet zien.

Hij zal vermoeid zijn en in de meeste gevallen erg zwak zijn. Hij zal behoefte hebben aan slaap of zal indommelen met vaak

korte tussenpozen. Het gaat hier niet om een berustend en hopeloos opgeven, in de zin van ' ik kan er niet langer tegenop ' of ' wat heeft alles nog voor zin ', hoewel wij ook vaak deze uitdrukkingen horen die eerder duiden op het feit dat het einde niet aanvaard is. Aanvaarding is een innerlijke persoonlijke act die uit de vrijheid van de mens voortkomt en niet veroorzaakt wordt door het niet-anders-kunnen. Aanvaarding is een vrije menselijke act, die een zin zoekt, ontdekt en vervullen wil in het sterven. Terwijl de patiënt vrede en aanvaarding heeft gevonden, wordt zijn interessesfeer kleiner. Hij wil alleen gelaten worden, liefst misschien met zijn meest geliefde medemens wiens aanwezigheid voor hem betekent dat hij niet alleen gelaten wordt. Het teken van de trouw tot in de dood ligt in deze trouwe aanwezigheid zonder veel woorden. Ook het bezoek van de arts geeft de patiënt het gevoelen dat deze hem niet verlaat of vergeet, als er niets anders meer voor hem gedaan kan worden. Het is tevens ook de periode dat de familie en de geliefden soms meer behoeft hebben aan hulp, begrip dan de patiënt zelf.

« Het gebeurt soms dat het laatste proces een lichtheid van geest brengt alsof iemand een moeilijke taak heeft vervuld en op het punt staat vakantie te nemen. Het volgende citaat van Shakespeare wijst in deze richting :

> « Hoe vaak speelt niet een glimlach om de mond
> van stervenden! Hun wakers noemen dat
> een flikkering van de dood. »

De angst voor de dood schijnt te bestaan tot een bepaald punt waar de dood betrekkelijk dichtbij is, en maakt dan plaats voor een vredig begrip. Dit is geen resignatie of opgeven. Het is eerder een vaag onuitgesproken bewustzijn dat dit een deel van alles is, en dat het geen aanleiding is voor angst of zelfs geen werkelijk verlies. Dit is meer het geval met mensen die lang de tijd gehad hebben om hun dood voor te bereiden en vormt een sterke tegenstelling met de houding van mensen die plotseling en acuut sterven, bijvoorbeeld door een bloeding en die vaak een uitgesproken angst hebben tot het moment van het sterven toe. » (6)

Iedereen, zowel dokter, verplegende of pastor, die regelmatig geconfronteerd worden met terminale patiënten, weten dat de beschrijving van de afweermechanismen en verwerkingsmechanismen, zoals E. Kübler-Ross die beschrijft in stadia, wel ergens zeer duidelijk de realiteit weergeven, die misschien niet verloopt in de duidelijke volgorde van de beschreven stadia. In deze beschrijving zijn toch de dominerende elementen aanwezig die wij praktisch bij elke terminale patiënt aantreffen.

HET PROBLEEM DER COMMUNICATIE

Het voornaamste probleem bij de zorg om de stervende is de ' communicatie ' over zijn situatie. In een enquête gehouden bij 135 geneesheren van Noord-Frankrijk door ' Le Centre d'Etudes déontologiques ' van de medische faculteit van Rijsel, sprak de meerderheid van de dokters zich uit voor een houding die zich aanpast aan de omstandigheden : « La majorité des praticiens, déclarent adapter leur attitude aux circonstances. Ils considèrent qu'il faut avant tout informer la famille et, le cas échéant, le prêtre. Ils soulignent que l'« appel à la vérité » lancé par de nombreux malades cache souvent le désir d'être rassuré. Laisser les illusions dans la mesure où celles-ci ne rapprochent pas l'échéance (par les imprudences du malade ignorant son état) et ne compromettent pas la responsabilité qu'il doit assumer. En revanche, et lorsque cette révélation paraît nécessaire, ou opportune, elle a des conséquences heureuses en témoignant de la qualité du colloque singulier. Il se crée entre le malade et le médecin une sorte de pacte tacite, quelquefois à l'insu de l'entourage, presque une complicité. Les mots de « sérénité », « transcendance », « sublimation » sont cités par ces praticiens. Mais aussi ceci : « C'est indicible, car c'est aussi le moment où les solitudes du médecin et du mourant sont les plus évidentes et les plus poignantes. » Le type de comportement choisi par ce groupe de médecins exclut à l'évidence toute révélation brutale. Ils ne peuvent envisager qu'un acheminement progressif du malade vers la vérité et leurs descriptions montent l'intensité de l'investissement psychologique qu'exige, de leur part, un tel acheminement. » (7)

Van de andere kant moeten wij aannemen dat de terminale patiënt heel dikwijls méér weet dan wat de dokters of familieleden hem vertellen. Het eigen gevoel van zijn lichaam, de moeite die voor hem gedaan wordt of het bepaald zwijgen van dokters en verplegenden, zeggen hem heel dikwijls méér dan vele woorden. De dokter die gelooft dat de patiënt enkel ' weet ' wat hij hem mededeelt, bedriegt heel dikwijls zichzelf.

In het begin van hun ziekte vragen de patiënten heel vaak naar de ernst van hun kwaal, ' of zij weer zullen genezen? ' ' Of het geen kanker is? '. Wanneer zij echter ergens intuïtief gaan aanvoelen dat hun ziekte werkelijk ernstig is vb. kanker, dan stellen ze gewoonlijk geen vragen meer alsof zij vrezen dat de wetenschappelijke uitleg van de dokter hun vage hoop totaal zou vernietigen. Patiënten stellen ook geen vragen wanneer zij genoeg weten dat de andere geen antwoord zal geven, of wanneer ze gaan aanvoelen dat al de verzekeringen die hun gegeven worden door dokter of familieleden ergens valse zekerheden zijn.

Het enige wat hier ten goede kan gebeuren bij de begeleiding van de terminale patiënt ligt op het niveau van de interpersoonlijke relatie, van de vertrouwensrelatie tussen dokter en patiënt, eventueel tussen pastor en patiënt. Om tot deze zo nodige vertrouwensrelatie te komen zal het er voornamelijk op aankomen ' wat zij de patiënt zelf laten zeggen '. Hoe méér dokter of pastor luisterbereidheid hebben, hoe méér zij in de sfeer van de patiënt komen en wegen die tot dan toe ontoegankelijk schenen, gaan stilaan open in een ' colloque singulier '. Heel dikwijls zal men dan moeten vaststellen dat de patiënt méér bezig is met de prognose dan wel met de diagnose en zijn prognose wordt beheerst door de angst, niet door de angst voor de dood, maar door de angst voor ' het sterven '. « It is not death, but dying which is terrible » (Henry Fielding). Alles bijeen zijn de laatste weken en dagen van het bewuste leven van een mens meestal vol spanning, onzekerheid, pijn en angst. Het geheel van de houding van de dokter moet een antwoord zijn op die grote menselijke nood. Niet alleen zijn medicatie is hier belangrijk, maar ook het geheel van zijn menselijke houding. « The doctor as a drug » (Balint). Dit wil hier zeker zeggen dat de ' persoon ' van de dokter het bijzonderste medicament zal zijn voor de zieke in deze situatie, ook in sommige gevallen de ' persoon ' van de pastor of van één van de geliefden van de stervende. De vraag kan hier gesteld worden : of er ergens regels te stellen zijn voor de begeleiding van terminale patiënten om hen te brengen tot een langzaam stillen van angstgevoelens in een positieve aanvaarding van hun dood?

Wij moeten hier vooropstellen dat deze actieve, persoonlijke aanvaarding en bewuste overgave, iets totaal anders is als de depressieve houding van gelatenheid, die kan uitgroeien tot een ware vlucht uit het leven. Wanneer een patiënt uit zijn vertrouwde omgeving van gezin of ziekenzaal wordt weggehaald in een aparte ziekenkamer waar alle mogelijke medische macht aan hem wordt vertoond : injecties, transfusies, apparatuur, enz..., dan is een van de mogelijke reacties van dit afgezonderd worden, samen met de onmogelijkheid van enig verweer en het gevoelen van totale afhankelijkheid, dat ook gans zijn persoon, zijn diepste 'Ik ' zich meegetrokken voelt in die situatie. Hij verlangt niets anders meer dan wegzinken in bewusteloosheid, die kan blijvend gemaakt worden door verdoving.

DE HOUDING TEGENOVER HET VERLEDEN

— Wij hebben in het hoofdstuk over ' Het mysterie van lijden en dood ' nagegaan hoe de mens, door alle gegevens in zijn

leven en door zijn eigen vrije keuzen en wilsbeschikkingen, stilaan gestalte gegeven heeft aan zijn personn.

Bij het einde van zijn leven, draagt de mens zijn verleden d.i. het gedane, het gewordene. Dit ' factum ' is ook in de meest eigenlijke zin van het woord zijn ' fatum '. Het verleden van de mens is in zekere zin ook zijn lot geworden en zijn dood geeft de definitieve gestalte aan zijn leven.

In het aanschijn van de dood, die onverbiddelijke grens van alle mogelijkheden in de toekomst, kan de mens ook zijn laatste levensdagen zo diep menselijk mogelijk beleven. Dit hangt af, hoe paradoxaal het ook mag klinken, van zijn houding tegenover zijn verleden.
Hij kan zich fatalistisch instellen tegenover zijn verleden : « Wat voorbij is, is voorbij! ». Dan zal hij zich over het algemeen al even fatalistisch instellen tegenover zijn dood : « Het is iets natuurlijks, het onvermijdelijke moet men nu eenmaal doorstaan, liefst zoveel mogelijk onbewust ». Men kan het vergelijken met het psychologisme van de mens die zich verdooft als hem een ongeluk overkomt. Hij vlucht in het ' niet-weten ', in de roes, of in de absolute onbewustheid : de zelfmoord. Wij hebben ook hoger aangetoond hoe een absurditeitsfilosofie van het leven er ook een is van de dood.

Een mens kan zich ook instellen tegenover zijn verleden als een bepaald imago dat hij verworven heeft tegenover zijn geliefden en bekenden. Dit persoonsimago wil hij handhaven tot aan zijn dood, waarna hij enkel nog blijft voortbestaan in de nagedachtenis van zijn geliefden.

De mens kan zich ook ingesteld hebben tegenover zijn verleden als iets dat blijvend geworden is in gans zijn persoon. Zijn leven is zijn persoongestalte. In zijn leven is niets onherroepelijk verloren gegaan. Alles wat hij beleefd heeft in scheppende arbeid, in beleven van zijn liefde, in het ondergaan van zijn lijden is niet ' om niets ' geweest. « De innerlijke levensgeschiedenis van een mens in al haar dramatiek en zelfs tragiek, zou dan niet ' om niet ' geweest zijn, ook al zou niemand ervan weten en geen roman ervan verhalen. De ' roman ' die iemand geleefd heeft is nog altijd een onvergetelijk veel groter schepping dan de roman die iemand geschreven heeft. Ergens weet ieder van ons daarom, dat het gehalte van een leven, dat de levensvervulling bewaard blijft ' aufgehoben ' in de Hegeliaanse dubbele betekenis van het woord, dat zowel ' tollere ' als ' conservare ' betekent. Van de andere kant betekent het Latijnse woordje ' finis ' zowel ' einde ' als ' doel '. Zonder vaste bakens in de toekomst kan een mens niet werkelijk existeren. Zijn innerlijke tijd, de tijd van zijn bewuste belevingen verliest dan ook iedere structuur als de mens zijn toekomst verliest.

De psychische overgave en geestelijke stuurloosheid, het zich laten vallen in een volkomen apathie zijn de begeleidende verschijnselen daarvan. » (8)

HELPEN STERVEN

Niemand die betrokken is in de begeleiding van stervenden zal de eminente psycho-therapeutische en psycho-hygiënische waarde van het geloof betwijfelen; het geloof als grensbegrip (d.w.z. geloof in de hogere transcendente zin van het leven) zowel als het autenthieke bijbels godsgeloof, zoals wij het beschreven in het hoofdstuk over « De moed om te zijn », die volgens Tillich ligt in het volstrekt « aanvaarden, aanvaard te zijn ». Maar ook tot dit gelovig aanvaarden is veelal geestelijke hulp en begeleiding nodig.

Wij hebben hoger gezegd dat de nodige vertrouwensrelatie tussen counsellor en patiënt, voornamelijk tot stand komt door de luisterbereidheid van de counsellor (hetzij dokter of pastor). In deze luisterbereidheid gaat de patiënt heel dikwijls over zijn leven vertellen, over de grote momenten in zijn leven en zijn begeleidende levensfilosofie. Hij wordt ' intiem ' in de echte zin van het woord. In deze intimiteit kan de counsellor inzicht krijgen in de persoonsstructuur van de patiënt, in zijn wereldbeschouwing of geloofsinzicht, in de graad van zijn interpersoonlijke verhoudingen die toch mede de emotionele reacties op zijn naderende dood bepalen. Alleen ook dan kan de counsellor weten wat hij aan deze individuele mens kan, mag en moet zeggen. Voor deze ' colloque singulier ' bestaan er geen regels. Alleen deze misschien dat men de patiënt zijn ' laatste greintje hoop ' niet mag ontnemen. Voor sommige patiënten zal het welvallen van de hoop op genezing de weg vrijmaken voor de ware hoop, ' de moed om te zijn ' in het ' aanvaarden dat hij aanvaard is ' en in het geloof dat zijn ' einde ' ook ' doel ' van zijn leven is.

In de hogergenoemde Franse enquête, werd als eerste vraag gesteld : « Doit-on dire la vérité à un malade condamné? ». Voor het meest van de antwoordende dokters, die zich dagelijks geconfronteerd weten met het drama van de menselijke angst, scheen deze vraag « complètement irréelle, hors de la vie, produit d'un effort intellectuel totalement désincarné. » Omdat de houding van de dokter in elk individueel geval afhangt van de menselijke relatie die hij zijn patiënt wist te verkrijgen. « Des acheminements qui paraissent impossible, deviennent alors réalisables. »

« Als een arts niets anders meer voor zijn zieke kan doen dan hem te helpen sterven, geeft de stervende hem, door om zijn hulp te vragen, nog de opperste rechtvaardiging van zijn rol.

Wanneer er ' niets meer aan te doen is ', en dat de dokter er dan in slaagt nog een beetje rust en vrede te schenken, is dat voldoende om aan zijn optreden het recht van bestaan te verlenen : zijn vakkundige tussenkomst is geen ijdel vertoon, zijn onmacht leidt niet tot wanhoop over een definitief falen. Het medisch handelen heeft zijn uitwerking verloren, maar het vertrouwen van de patiënt geeft er nog zin aan.

Het spreekt vanzelf dat men bij de ideëele beschouwing de praktische kant van het vraagstuk niet moet miskennen. Natuurlijk is in eerste aanleg het medisch handelen van technische aard. Het gaat er niet om van de arts een soort priester te maken, die belast zou zijn met het geven van medische hulp. Als ik de dokter roep, verwacht ik van hem geen preek over het goed gebruik van ziekten, maar genezing of op zijn minst verlichting. De genezing is het onmiddellijk doel van zijn ingrijpen, de vakbekwaamheid, de onmiddellijke oorzaak van mijn vertrouwen. Maar wat ik wil zeggen is, dat de medische techniek, zoals elke techniek die ingrijpt bij de mens, haar degradatie tot een toepassing van louter handgrepen alleen kan ontlopen, door een plaats te ruimen aan de specifiek menselijke beïnvloeding. » (9)

Dit artikel is een hoofdstuk uit het boek van dezelfde auteur : « Dieptedimensie in de Geneeskunde » dat eerlang verschijnt bij Uitgeverij Desclée De Brouwer, Brugge.

Bibliografie

(1) E. Anshon, « Die Wahrheit am Krankenbett », München 1965. Ned. Vert. — Uit. Dekkers & van de Vecht N.V., 1968, blz. 59.

2) E. Kübler-Ross, « On death and dying ». — Macmillan Company, New York, 1969. Ned. Vert. « Lessen voor Levenden ». — Ambo-boeken, 1970.

(3) Escoffier-Lambiotte, « L'Angoisse et la Vérité », in « Le Monde », 2-4-1970, p. 15.

(4) Russel-Noyes M.D., « The Dying Patient », in « Diseases of the Nervous System ». Dec. 1970, blz. 790.

(5) Russel-Noyes M.D., o.c.

(6) M. Bowers, « Counseling the Dying ». — Th. Nelson & Sons, New York, 1964. Ned. vert. Uit. Dekker & van de Vegt N.V., 1969, blz. 19.

(7) Escoffier-Lambiotte, a.c.

(8) V.E. Frankl, in « Ärtzliche Seelsorge ». Ned. vert. « Medische Zielzorg ». — Uitg. Erven J. Bijleveld 1959, blz. 30 en 81.

(9) Jean Rolin in « Petit traité des libertés médicales ». — Plon, Paris. Ned. vert. « Wat verwacht U van de Arts? ». — Uitg. Het Sspectrum, 1963, blz. 15, 16.